

Тетяна ШЕПТИЦЬКА

м. Київ

ФЕНОМЕН “ТУТЕШНОСТІ” В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-1930-х РОКІВ

У статті розглядається феномен “тутешності”, специфічне суспільно-психологічне явище, що визначає психотип української людини та впливає на процеси національного самовизначення. Аналізуючи твори української літератури 1920-1930-х років, простежується широкий діапазон розуміння “тутешності” – від органічної належності до рідної землі до прояву комплексу малоросійства.

The “tuteshnist”, specific, socio-psychical phenomenon, which determines a psychotype of Ukrainians and influences on national identity is considered in the article. Wide diapason od “tuteshnist” – from normal implement of native land to manifestation of “malorosijstvo” – complex is researched, analyzing the Ukrainian literature of 1920-1930-th.

Процес деколонізації суспільної свідомості українців, котрий мав охопити усі сфери людської життєдіяльності від політичної культури до мовної поведінки, гальмується у сучасній Україні багатьма факторами, й зокрема, успадкованими від тоталітарного минулого міфами та штучно створеними стереотипами. Аналізуючи українське культурне, інтелектуальне та суспільно-політичне життя останніх років, позначене виснажливою боротьбою з усіма деструктивними проявами “ментального колоніалізму”, відомий культуролог та есеїст М. Рябчук звернув увагу на вражаючий феномен “національної неприязності” (термін О. Забужко) українського населення, значна частина якого й досі ідентифікує себе як “тутешніх”. Дослідник твердить, що за його приблизними оцінками “дві третини – це не росіяни й не українці, це “местні”, “тутешні”, це люди, які поки що перебувають на донаціональному (і доісторичному – якщо йдеться про новітню історію) рівні розвитку. Потенційно

вони можуть стати і росіянами, і українцями, і навіть громадянами Київської Русі, а можуть витворити якусь свою донбаську, херсонську чи криворізьку націю... ” [13, 201]. Попри об’єктивність авторського погляду на сьогоденну українську реальність, “тутешність” як специфічне суспільно-психологічне явище концептуально й системно ним не вивчалася.

Поняття “тутешності” стає обіговішим у дослідженнях білоруських інтелектуалів, чиї дискусії про білоруську національну ідентичність були спровоковані українською полемікою та інформаційною хвилею, викликаною працями М. Рябчука. Білоруські науковці та публіцисти, вибудовуючи схеми етнополітичного розвитку власної держави, осмислюючи проблеми власного націєтворення, окреслюючи образ “білоруської людини”, принагідно розпрацювали й термінологічний апарат, пов’язаний з концепціями “креольства”, “західнорусизму”, “крайовості” тощо. Врахувавши особливості історичного процесу та своєрідність білоруської (а також і української) ментальності, вони запропонували кілька визначень “тутешності”. Так, В. Казакевіч та А. Казакевіч розуміють її як передумову формування сучасної національної ідентичності, наполягаючи, що “”тутешність”, разом із сукупністю етнічних та лінгвістичних відмінностей систематизується у рух білоруського “Відродження”” [7, 26]. Натомість, П. Васюченко переконаний, що “тутешність” є хворобливою неповноцінністю національного духу, є остаточним і “достатнім самовизначенням людини, яка живе у заповітній зоні зего. Її (цю людину – Ш. Т.) не обходить, хто тут коло неї треться, – це прийшлим треба допасовуватися до тутешнього простору й населення, придумувати для нього адекватні імена, а нам до цього ніякого діла немає” [2]. Кожна із зазначених спроб термінологічного визначення цього складного феномена не тільки має право на існування, а й доповнюючи одна одну, дозволить адекватно та всебічно дослідити специфіку, генезу та історичну тяглість “тутешності”. Наукові здобутки білорусів, безперечно, можна використати при вивченні такого самого психологічного комплексу, властивого й частині української спільноти.

Позаяк проблема національного самовизначення має, окрім

політичного, ще й мистецький вияв, українська література є доволі показовим та цінним джерелом для аналізу варіативних модифікатів “тутешності”. Акцентування нашої уваги саме на красному письменстві 1920-х – 1930-х років виправдане з кількох важливих причин. По-перше, чимало важить багатство та різноманітність тогочасних літературних дискурсів (екзистенційний, модерністичний, авангардистський, міфопоетичний, мілітарний, антималоросійський та ін.), які виникли в Україні під впливом європейських віянь і засвідчили потужність, конкурентоспроможність, перспективність та самобутність українського художнього слова. По-друге, значна частина літературних текстів доби не тільки фіксує, а й легітимізує та утворює українськість як спосіб поведінки, культуропредставлення, мислення на противагу “російськості”, “малоросійськості” чи “тутешності”. По-третє, і найголовніше, зазначений часовий проміжок є часом становлення української ідентичності, нарощуванням у самій духовності народу нового світовідчуття, нових ідей, спрямованих на витворення повноцінної незалежної нації, свідомої своїх завдань та потреб.

Водночас психотип українського письменника 1920-х – 1930-х років опосередковано засвідчив вагу (хоча й не стовідсоткову визначальність) “тутешності” як органічної належності до рідної землі. На думку О. Гриценка, культурне “Я” молодого українського літератора складалося із трьох послідовно накладених шарів: “перший – родинне виховання, глибинно-українське за суттю, але здебільш несвідоме свого українства. Другий: шкільна та (за наявності) університетська освіта, за формою цілком русифікаційна, однак за рівнем – досить непогана, не гірша, ніж середня європейська тих часів.... Нарешті, третій, горішній шар – це “свідоме українство”, що було для багатьох категорією більш ідеологічною, аніж культурно-мистецькою” [4, 141]. Використана дослідником фрейдівська концепція особистості, за якою кожен із цих шарів отримав назви – “ід”, “его”, “супер-его”, дозволила йому пояснити певні невротичні інтонації у стилі й структурі художніх творів та їхню шкіцеподібність, бажання цього покоління письменників зруйнувати традиції, нівелювати впливи авторитетів, зрештою,

й мовну недбалість митців, що проявилася у засиллі русизмів, калькованих російських зворотів. Однак, такий підхід (без сумніву, цікавий та продуктивний) дещо применшив впливовість питомого потягу до “свого, рідного” як основи національного та творчого самовизначення. Зокрема, О. Гриценко твердить, що “сама по собі наявність українського “ід” робить людину іще не українцем і навіть не “малоросом”, а лише “тутешнім”, закоріненим в українському ґрунті” [4, 141]. Проте, наприклад, Н. Лівницька-Холодна так визначила основи й спонуки власного життєвого вибору та поетичного доробку: “І все – і ті хутори, і та Золотоноша, і піщані горби над Дніпром, на одному з яких залишилася могилка мого діда, – було колискою мого життя, моєї творчості. Там я пізнала справжню любов, любов родинну і любов до землі, з якої ми встали...” [10, 364-365]. Вочевидь, відома поетка хотіла підкреслити потужність етнічної закоріненості як підґрунтя власної українськості.

Мислення категоріями “свій-чужий”, “тутешній-нетутешній”, існування в цій ієрархічній системі координат дозволяє людині визначити культурно-просторове знаходження українського світу. Наявність свого місця, своєї сакральної території, з якою індивідуум пов'язаний родинно, історично, духовно, метафізично, забезпечує психологічний комфорт і формує почуття впорядкованості, правильності довілля. “Тутешність”, зміцнена мовою, фольклорно-кулінарним місцевим колоритом, поведінковими проявами та святковою культурою, впливає на специфіку світосприйняття, зумовлює своєособливість згуртувальних механізмів та форм самозахисту спільноти.

У новелі Л. Мосендза “Укрита злість, облудлива покірність... “упізнавання свого, “тутешнього” відбувається через мовну комунікацію, адже тільки рідне українське слово впускає головного героя у світ карпатських мешканців. Тяжке безпросвітне життя, що проходить у вічній боротьбі із сусідовою загарбливістю, призвичаїло цей люд до недовіри, підозри, а то й ненависті до чужинців: “Цілий світ їм, тут у горах, поділився на “тутешніх” і чужих. Перші були лише з їхнього, тубільного роду. Того роду, що мав право бути паном цих гір, полонин, лісів. Але це право заснав, прогаяв, пропустив. Чужі, нетутешні руки вхопи-

лися за його права. А сам він став у себе вдома лише жебраком” [12, 59-60]. Позбавлений панами землі-годувальниці, цього споконвічного засобу виживання та способу життєдіяльності, “тутешній” як справжній господар і володар своєї території виявився спроможним на спротив, хай і у вигляді стихійної помсти. Так, наприклад, інший герой твору, дід-верховинець, власноруч задушив лихваря, винуватця його зубожіння та втрати родини. Розкриваючи драму упослідження та економічного визиску українців з боку чужорідних, інонаціональних елементів, автор наголошує, що “нетутешні” – позбавлені “духу осілости”, знаходяться поза межами цілісного національного локусу і, відповідно, не цінують захоплений ними простір, розглядаючи його виключно як засіб власного збагачення.

“Для “тутешньої свідомості”, – як стверджує А. Казакевіч, – “своє місце”, “тут” виступає у якості центру, це свого роду “самоцентричний” погляд на навколишнє середовище” [6]. Такий погляд на світ уможливорює відносно політичне та культурне дистанціювання від метрополії. Поза тим, відчуття “серединності” дозволяє правильно оцінити зовнішні загрози та адекватно впорядкувати внутрішнє життя спільноти. Тож, як справедливо зауважує Ю. Липа, “це є така ж нормальна річ для духовності визначати свій край за середину світу, як для одиниці фізично здорової визначати свій власний організм за найдовершеніший. Відчуття серединності свого духовного світу – велика річ” [9, 167]. Будь-яке втручання у звичний ритм життя цілісного національного організму викликає зворотну й різку реакцію відпорності та самозбереження. У поезії Ю. Липи “Зайди” ідилічне українське село з білими хатами, пишними вишнями та гожими молодими неprivітно зустріло чужинців, однозначно сприйнявши їх як ворожу супроти себе, супроти давніх традицій пошанівку та гостинності силу:

І молодиця, що всміхалась гожо,
Здавалось їм, закидала б камінням.
Вітали їх уклоном, часом низьким,
Селяни простодушні, балакучі,
А у провулках – набиті обрізки,
І погляд темний, ненависти туча [8, 58].

“Незвані гості”, які здійснили не тільки кримінальний злочин (“прийшли, накрали й станули непришні”), а й моральний, зрадивши привітність та доброзичливість селян, відчули, що відплатою за їхні неподобства можуть бути тільки “куля”, “кинджал” чи “ґрати”. У цьому органічному неприйнятті чужих, “нетутешніх” з їхніми злодійкуватими вчинками поет вбачає виразну маніфестацію самоповаги українського етносу, його стихійну самозахисну реакцію, спрямовану на збереження національної тожсамості, традиційної поведінкової моделі, на дотримання й оборону предківських звичаїв та норм.

Окрім мови, яка вписує людину “в чітко окреслений просторово-часовий континуум – робить свого носія *тутешнім*, звідки б він не походив” [5, 107], не менш значимими маркерами “тутешності” виявляються спосіб поведінки та національна зорієнтованість у зодяганні, що дозволяють за будь-яких обставин і ситуацій впізнати та ідентифікувати “свого”. Так, Є. Маланюк саме за непоказним, але щирим проявом культурного представлення самих себе назовні зробив висновок про національне коріння одного літнього чоловіка та його сина. У скрутних умовах таборів для інтернованих осіб їхня поведінка засвідчила не лише культурно-територіальну належність, а й успадкований від предків виразний духовний аристократизм: “Вони з сином тримались осторонь від нас також. Коли приходила пора їжі, цей старий сотник виймав зі скриньки чистий рушник – о, диво! – вишиваний, розстеляв його на якімсь стільчику, син ставив на нім менажку з юшкою, вони хрестились, виймали ложки і повагом їли. Ці – батько й син (яких національність – після обсервації їх способу харчування – була для нас ясна), творили різучий контраст з “петербуржцями”, неголеними, розкуйовдженими, забрудненими, з їх масними анекдотами й смакуванням і з їх безнадійним занепадом...” [11, 7].

У вірші В. Сосюри “Знов село... “ ідея необхідності здорового чуття етнічної закоріненості передана через конкретну ситуацію. Відвідування знаменитим земляком рідного села, кладовища, де поховані батько й брат, зустріч із школярами, вчителем, від якого “потайки цигарки в час перерви кури...”

“, змушує поета замислитися над власною долею. Дистанціювання ліричного героя від “тутешнього” світу увиразнює модне міське, але не українське вбрання: “Знов село. По блакитному трапу / Сходить сонце над маревом нив... / Я в пальті і у фетровій шляпі, / Де колись у свитині ходив” [15, 259]. Національне вбрання як особливий соціокультурний феномен закодувало морально-етичні, художньо-естетичні уявлення українців, зберегло інформацію про їхню національну самобутність, менталітет та систему цінностей, чітко відокремило мешканців “цієї” землі від сусідніх етносів. Тому відірваність поета від узвичаєних та історично сформованих традицій зодягання зазнає гострої критики від дівтори: “Чом це ти одягнувся буржуем? / Одяг цей не приносить добра”.

“Тутешність”, безсумнівно, є полівалентним явищем, що містить у собі безліч відтінків: від “кривого зв'язку з *цією* землею, з *тутешнім* краєм з народом, який *тут* живе, – до хворобливої неповноцінності національного духу, від доморослого західнорусизму (або малоросійства), втрати національної ідентичності – до умисного, аж до епатажу, акцентування своєї “тутэйшасці”, демонстративного, полемічно загостреного обігрування машкари “тубільця”, за якою приховано правдиві риси національного обличчя” [1, 115]. Феномен “тутешності” як комплекс національної меншовартості досліджує О. Стефанович у циклі „Волинські сонети”. Поетичний образ таких місць, як Крем'янець, “четою глав розсвічений Почаїв”, Велика Глуша, Садки різко контрастують з образом волинян. Лаконічно, двома фразами (“Вкраїнці ви? – Ми, паночку, тутешні”) автор передав властиву багатьом його сучасникам хворобливу неповноцінність національного духу. Використані поетом метафори (хатки, що “втекли у вишні та черешні”, “з ляку в тісний стулилися гурток”), риторичне запитання (“Чи знайдете, державні дні прийдешні, Цей межі пущ загублений куток?”) ще раз підкреслюють, що йдеться не про здорове чуття одвічного зв'язку з *тутешнім* краєм, а про вольову атрофію волинських селян, їхній страх та апатію. Бездіяльне і, як наслідок, безплідне існування українства викликає в уяві О. Стефановича майже апокаліптичні візії. Йому здається, що Україна ніби прире-

чена на занепад, адже “час зімкнув свої повіки”, “Ніколи більш не литимуться ріки, Вози навек загрузли у багні”. Проте, “кінця як смерті без воскресіння у Стефановича не існує, інакше поет увійшов би в конфлікт зі своєю майже містичною вірою [14, 286]”. Вірою у зародження нового життя, надією на новий початок у нескінченності буття. Тож закономірними є пристрасні питання ліричного героя, в яких втілюється все очікування пробудження: “Як увірвать годину цюю млосну, Як закричать в цій важкій тишині, Щоб раптом все прокинулося зосну? [16, 45]”.

Суголосний образ творить у своїх дошкульних творах Остап Вишня. У памфлеті „Чухраїнці”, присвяченому національному характерові українців, О. Вишня з гіркотою констатує: “Чухраїнців було чимало і щось понад тридцять мільйонів, – хоч здебільша вони й самі не знали, хто вони такі суть... Як запитають було їх: – Якої ви, лорди нації? Вони почухавшись, відповідають: – Та хто й зна?! Живемо в Шенгерієвці. Православні! [3, 183]”. Сатирик на теренах підрадянської України так само зафіксував вияв типової психології середньовічного етносу, який ніби й не пройшов доби націєтворення, етносу, що визначає себе за релігійним (навіть не за територіальним!) показником. Відповідно жартівливі ознаки “чухраїнців” (“якби ж знаття?”, “забув”, “спізнивсь”, “якось-то воно буде!”, “я так і знав”) викликають в читача не тільки сміх, а й тривогу, бо викривають пасивне, анахронічне мислення, інертність українства, які занадто дорого коштували Україні в добу перемін та оновлення.

Художньо-мистецькі пошуки письменства 1920-х – 1930-х років, наснажені енергією національного самоутвердження, спрямовувалися на ідейно-естетичне осмислення усіх проявів українського буття. Увага митців-літераторів до феномена „тутешності” була визначена тогочасними реаліями існування української спільноти й рівнем розвитку національної свідомості та самосвідомості. Розглядаючи „тутешність” як прив’язку до життєвонеобхідного простору, того природного опертя, що забезпечує душу від збайдужіння та асиміляції, як чинник формування культурної та національної тожсамості або як прояв комплексу меншовартості, автори підкреслили загрозу знекорінення для повноцінності й цілісності українського світу.

Література:

1. Барабаш Ю. Малоросійство і західнорусизм: сіамські близнюки // Сучасність. – 1997. – № 2. – С. 108-121.
2. Васючэнка П. Беларус вачыма беларуса // <http://arche.bymedia.net/2004-4/vasiucenka404.htm>
3. Вишня О. Твори: У 4 т. – К., 1988. – Т. 2. – 460 с.
4. Гриценко О. Харківські едіпи та московський сфінкс // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 136-164.
5. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К.: Факт, 2001. – 340 с.
6. Казакевіч А. Па той бок “крэольскай” праблематыкі // <http://arche.bymedia.net/2006-9/kazakievic906.htm>
7. Казакевіч В., Казакевіч А. Да праблемы генезісу беларускай ідэнтычнасці // Палітычная сфера. – 2006. – № 6. – С. 19-26.
8. Липа Ю. Поезія. Уклад Евген Маланюк. – Торонто, 1967. – 292 с.
9. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – 272 с.
10. Ливицька-Холодна Н. Слово лауреата // Віднова. – 1987. – № 6/7. – С. 363-365.
11. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: “Обереги”, 1992. – 80 с.
12. Мосендз Л. Людина покірна (Homo lenis). – Львів, 1937. – 126 с.
13. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: “Критика”, 2000. – 303 с.
14. Савка М. Олекса Стефанович: візія України у площині міфу // Слово і час. – 1999. – № 10. – С. 8-10.
15. Сосюра В. М. Вибрані твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 2000. – Т. 1. – 648 с.
16. Стефанович О. Зібрані твори. – Торонто, 1975. – 304 с.